

Hajnal Béla

A balti országok átalakulása a rendszerváltozás első szakaszában – miért Észtország a legsikeresebb?

A dolgozatban a három balti államnak a rendszerváltozás első szakaszában elért eredményeit kívánom mutatni, kiemelve a stabilizáció, liberalizáció, privatizáció és a pénzügyi intézményrendszer reformjának fontosabb állomásait. A dolgozat összefoglalja azt, hogy milyen problémákkal találták magukat szemben és ezekre válaszul mik voltak azok a gazdaságpolitikai eszközök, amelyek fontos szerepet játszottak az utólag sikeresnek nevezhető átalakulás megalapozásában. Kitérek arra, hogy milyen feltételek és tényezők segítették, illetve akadályozták a fejlődést, végül megpróbálom levonni azokat a következtetéseket, amelyek azt az előzetes feltevést igazolják, hogy a tankönyvszerű átalakítást levezénylő Észtország valóban a következetes gazdaságpolitikának köszönheti-e, hogy az értékelések alapján (pl. Lisszaboni Agenda) a csatlakozásra az egyik leginkább felkészült országnak tekintik, míg Lettországot és Litvániát csak a második csoportba sorolják (Bara – Szabó 2001:338).

1. Bevezetés

Az Európai Unió 2004. májusi bővítésével járó geopolitikai átrendeződés két térséget érint: Közép-Európát és a Balti-tenger környékét. Mindkét területnek jó esélye van arra, hogy a következő években Európa növekedési csomópontjaivá váljanak, hiszen növekedési ütemük többszöröse az EU átlagának. A balti térség helyzetét nagyban javítja, hogy az elmúlt években kiemelkedő növekedést és látványos fejlődést elérő Észtország, Lettország és Litvánia szomszédos tagállamai (Finnország, Svédország, Dánia) a világ élvonalához tartoznak az információs és tudásalapú társadalom építésében (Inotai 2003).

A három ország kiválasztásának szempontja az volt, hogy a rendszerváltozás első szakaszát olyan államokon keresztül mutassam be, amelyeknek adottságai (földrajzi elhelyezkedés, országméret, népességszám, természeti tényezőkkel való ellátottság, kulturális, történelmi örökség) nagymértékben hasonlítanak egymásra, ezért valószínűsíthetően a bejárt átalakulási pálya határozza meg a tanulságok levonására alkalmas a különbségeket.

Távrolról szemlélve a csatlakozó három kis balti államot, a sok hasonlóság miatt a legtöbb elemzés egy csoportként kezeli ezeket az országokat. Átalakulásukat mélyebben

vizsgálva azonban számos különbség látható mind a történelmi örökségben, mind a piacgazdasági intézményrendszer felépítésében és működtetésében.

2. A szovjet uralom

Öt évtizedes szovjet uralom után a három balti ország 1990–91-ben nyerte vissza függetlenségét. Közülük Litvánia a legnagyobb 3,5 milliós lakosságával, Lettország 2,3 millióval a második, a legkisebb Észtország 1,4 millióval (KSH 2003:557). A szovjet iparosítással járó tömeges migráció jelentősen átalakította a lakosság etnikai összetételét. Leginkább Lettország szenvedte el az orosz ipari munkások betelepítését, amit jól szemléltet, hogy Riga lakosságának több mint 60 százaléka nem lett származású, a teljes lakosságon belüli arányuk pedig 40 százalék. A szovjet migráció Észtországot sem kerülte el, itt a lakosság egyharmada betelepült. A nemzetiségi összetételt vizsgálva megállapítható, hogy Litvánia a leghomogénebb, bár itt is 20 százalék az idegenajkúak aránya. Az orosz kisebbség társadalmi beilleszkedése napjainkig tartó súlyos konfliktusok forrása, mindhárom országban.

A balti országok a Szovjetunióban a legfejlettebb három köztársaságnak számítottak és külön gazdasági övezetet alkottak. A legnagyobb szaktudást igénylő ipari termékeket és fogyasztási javakat állították itt elő. Az életszínvonal is jelentősen meghaladta a szovjet átlagot, leginkább Észtország emelkedett ki. A bizonytalan adatok szerint a nemzeti jövedelem Észtországban 22 százalékkal haladta meg a szovjet átlagot (*Tiba 2001*). A korszak gazdaságpolitikáját a túlzott mértékű iparosítás jellemezte, azon belül is a nehézipar túlsúlya volt a jellemző. A gazdaság szerkezetének szovjet átalakítása egy torz struktúra kiépítését jelentette, hiszen a balti országok tradicionálisan mezőgazdasági országok voltak. Litvániában, napjainkig jelentős maradt a mezőgazdaság szerepe mind a GDP-hez való hozzájárulását, mind foglalkoztatottságot tekintve. 2001-ben Litvániában a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 16 százalék volt, szemben az Európai Unió 4 százalékos átlagával (*IMF 2003a*).

Az erőltetett iparosításnak köszönhetően a szovjet uralom alatt az urbanizáció jelentősen növekedett, 1990-ben a városi lakosság aránya Észtországban volt a legmagasabb 71 százalékkal, alig maradt le tőle Lettország (69%) és Litvánia (68%). A rendszerváltozáshoz a balti országok túliparosított gazdasággal és nyugati szemmel nézve alacsony szolgáltatói szektorral érkeztek.

3. A rendszerváltozás kezdete

A rendszerváltozás visszafordíthatatlansága az ismét elnyert függetlenséggel vált egyértelművé. Litvánia a másik két országot néhány hónappal megelőzve már 1990 márciusában kikiáltotta függetlenségét. A szovjet birodalom részeként egyébként is a balti köztársaságok voltak a leginkább reformszemléletűek, amit jól jelképez, hogy amikor a nyolcvanas évek végén Észtországban megindultak a reformok, akkor a Litvánia esetében már működő önelszámoló köztársaság bevezetése volt a követendő példa (*Simon 2003*). A függetlenség elnyerése után mind az ipar, mind a mezőgazdaság termelése meredeken zuhant mindhárom országban, a szolgáltatások pedig a szovjet rendszer termeléspontúsága miatt egyébként is rendkívül alacsony szinten álltak. A rendszerváltozás első szakaszának feladata a piacgazdaság alapjainak kiépítése volt, mely biztosíthatja

a fenntartható növekedést az átmeneti transzformációs visszaesést követően. A dolgozat a rendszerváltás első szakaszának elemzésekor a fentebb már idézett *Bara – Szabó* szerkesztette könyv 9. fejezetére támaszkodik.

4. A stabilizálás

4.1. Monetáris és árfolyam-politika

A monetáris és árfolyam-politikák változása sok hasonlóságot mutat mindhárom országban. Az 1990-es évek elején a balti államokra a monetizáltság alacsony foka mellett a devizabetétek rendkívül magas aránya volt a jellemző. Formálisan a jegybankok még a rubelzónához tartozás idejében megalakultak, a szervezetek létrehozása azonban megelőzte a monetáris intézményrendszer kiépítését. Az árak liberalizálása és a hatósági árak nagymértékű emelése 1992-ben 1000 százalékos körüli inflációt eredményezett mindhárom országban, ráadásul ekkor tértek át az energiahordozók oroszországi importelszámolása során is a világpiaci árakra. A kezelhetetlennek tűnő infláció és a rubel nagyfokú leértékelődése világossá tette, hogy elkerülhetetlen a saját nemzeti valuta bevezetése. A monetáris stabilitás hiánya ekkor már közvetlenül akadályozta a rendszerváltás első szakaszában a gazdaság liberalizálásának folyamatát, hiszen az új kereskedelmi partnerekkel nem lehetett rubelben elszámolni. A rubelzónából való kilépés és a saját nemzeti valuta bevezetése egyre sürgetőbbé vált.

Elsőként Észtország vezette be a saját nemzeti valutáját, a koronát 1992 júniusában. Az árfolyamot a német márkához kötötték. Lettország átmeneti megoldásként a rubelhiány áthidalásaként, egy-az-egyest átváltási aránnyal létrehozta a lett rubelt, a rubliszt, ami azonban nemhogy a külföldi devizákat, de még az orosz rubelt sem szorította ki, emiatt 1993 márciusában bevezették a latot, melyet később az SDR-hez fixáltak. Litvánia szintén egy átmeneti pénz (a talon) használata után 1993 júniusában vezette be az amerikai dollárhoz kötött litast.

A nemzeti pénzek bevezetése önmagában azonban nem oldhatta meg az infláció problémáját. Észtország és Lettország mindennek tudatában is volt, ezért a saját nemzeti valuta bevezetésétől azonnal a szigorú monetáris politika receptjét alkalmazták. Az észt jegybanktörvény szigorúan tiltotta, hogy a központi bank a forgalomban lévő pénz mennyiségének növelésével hitelt nyújtson a költségvetési hiány finanszírozásához. A pénzsűkítő monetáris politika a magas reálkamat biztosítása miatt értelemszerűen rendkívül magas nominális kamatokat jelentett. Litvánia 1991–1992-ben kivárt és csak 1993-tól követte a pénzsűkítő monetáris politikát, mely szerint a forgalomban lévő pénz mennyiségét a devizatartalékok korlátozták. Összességében látható, hogy előbb-utóbb mindhárom országban felismerték, hogy a hazai pénz iránti bizalom nem az új fizetőeszköz bevezetésével jön létre. Az alkalmazott gazdaságpolitika sikerét bizonyítja, hogy Észtországban és Lettországban már 1992 végétől jelentősen visszaesett az infláció, míg Litvániában ez csak 1993 közepétől következett be. A gazdaság monetizáltsága folyamatosan növekedett, a követett árfolyam-politika az árfolyam rögzítésén keresztül biztosította a devizák stabilitását, és alátámasztotta a következetes antiinflációs politikát. Kiszámíthatósága révén ugyanakkor nagymértékben segítette a külföldi működőtőke beáramlását.

A monetáris rendszer ilyen szintű átalakítása rendkívül magas szakmai felkészültséget igényel. Hogyan lehetséges, hogy a körülményekhez képest mégis ilyen gyorsan és határozottan sikerült levezényelni a folyamatot? A válasz egyszerű: mindhárom országban felismerték, hogy a hazai szakembergárda felkészültsége nem volt megfelelő, ezért mindvégig támaszkodtak a nyugati segítségre, nevezetesen a nemzetközi pénzügyi szervezetek (Világbank, IMF, EBRD) tanácsadóira. Emellett Észtország a földrajzi elhelyezkedése és történelmi hagyományai alapján még finn és svéd szakembereket is segítségül hívott. A kapcsolatok elmélyülését a Finnországból érkező szakemberekkel nagyban megkönnyítette a nyelvek közötti hasonlóság. Ugyanakkor az észtországi pénzügyi vezetők nyitottságát, szoros együttműködési készségét jól illusztrálja, hogy ebben az időben az Észt Nemzeti Bank alelnöke is egy svéd közgazdász volt. Összességében mindhárom országra igaz, hogy a külföldi szakértőkkel való szoros együttműködés komoly szerepet játszott a sikeres monetáris politika kialakításában. A baltikumai tapasztalatok tehát semmiképpen sem szolgálhatnak példaként azokhoz a bírálatokhoz, amelyek a nemzetközi pénzügyi szervezeteket tüntetik fel az átalakulással járó minden baj forrásának. Ezek a bírálatok napjainkban egyre gyakoribbak, sok – nemcsak átalakuló, hanem válságba került -- országban szokás velük riogatni a reálbércsökkenéstől és munkanélküliségtől szenvedő társadalmat. Legutóbb például *Stiglitz* (2003) az Amerikai Egyesült Államokat bírálta szenvedélyesen, amiért olyan (neoliberális) gazdaságpolitikát kényszerít az átalakuló országokra, amelyet otthon sohasem gyakorolt.

4.2. Költségvetési politika

A stabilitás megteremtéséhez önmagában a hatásos monetáris és árfolyam-politika nem elegendő következetes költségvetési politika nélkül. Különböző mértékben ugyan, de összességében mindhárom balti ország szigorú költségvetési politikát alkalmazott, amely a 90-es évek elején megugró költségvetési hiányok nagymértékű csökkenését eredményezte. Az átalakulás kezdetén az állami újraelosztás mértéke a GDP 40-50 százaléka volt. A többi volt szovjet uralom alatt élő rendszerváltó országhoz hasonlóan az életszínvonal jelentős visszaesése miatt a kormányzatoknak szembe kellett nézniük a kiadások növelését követelő társadalmi csoportok (pl. nyugdíjasok) növekvő elégedetlenségével. Mindez olyan helyzetben történt, amikor a transzformációs visszaesés egyébként is csökkentette az adóztatás alapjául szolgáló jövedelmeket. A nehéz helyzetet két tényező azonban nagyban enyhítette. Egyrészt önállósodásukkal párhuzamosan egyik balti állam sem örökölt a Szovjetunió adósságából, másrészt korábban valamennyien nettó befizetők voltak a Szovjetunió költségvetésébe. A függetlenségük visszanyerését követően ezek a befizetési kötelezettségek megszűntek, jelentősen csökkentve a kiadásokat.

A költségvetési szigorítások területén is a következetesen liberális politikát alkalmazó Észtország járt az élen, két évvel megelőzve Lettországot és Litvániát. Észtországban eltöröltek mindenféle árszubszenciót, míg Lettországon és Litvániában rendkívüli mértékben csökkentették a támogatásokat, ami rövid távon leginkább a mezőgazdaságot sújtotta. Az észtországi megszorítások nem elsősorban a mértékük miatt vezettek korábban látványos eredményre a másik két országhoz viszonyítva, hanem azért mert a megszorításokat intézményi reformokkal kapcsolták össze (versenytörvény, privatizációs törvény, értékpapír-felügyelet felállítása). A költségvetési hiány csökkentéséhez

azonban nem elegendő a kiadások csökkentése, szükség van az adórendszer átalakítására is.

A többi átalakuló országhoz hasonlóan a létrejövő magánszektornak kicsi az adófizetési hajlandósága. Ezt felismerve a balti országok mindvégig az adórendszer egyszerűsítésére törekedtek, ami a gyakorlatban az egykulcsos adókra való áttérést és a kivételek megszüntetését jelentette. Az indirekt adók aránya folyamatosan emelkedett, aminek köszönhetően az adóterhek egyre inkább a fogyasztásra terelődtek. A közvetlen adók beszedésének költsége is kisebb, és az adófizetés elkerülése is nehezebb, mint a jövedelmeket és a termelést sújtó adók esetében. Az adórendszer nagyfokú hatékonyságot mutató sikeres átalakítása máig ható mintául szolgálhat a többi átalakuló ország számára is (legújabb példaként a szlovák adórendszer 2004-től életbe lépő változtatásai szolgálnak). A közvetett adók arányának növelésére az általános forgalmi adó ad példát, amely kezdetben 10-15 százalék között mozgott, majd egységesen 18 százalékra emelték fel mindhárom országban. A kilencvenes évek első felében a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart valamint az energiaszektorra érintő kivételeket és kedvezményes kulcsokat folyamatosan leépítették. 2000-re a balti országok általános forgalmi adóból származó bevételei a GDP 8-10 százalékát tették ki (*IMF 2003b:14*). Az adórendszer egyszerűsítési folyamatát jól szemlélteti Észtország példája, ahol az összes vállalati adóterhet először összevonták egy 35 százalékos kulcsba, ezt először 26 százalékra csökkentették, végül 2000. január 1-jétől teljesen eltörölték. A balti államok adórendszereik reformjai során is nagymértékben támaszkodtak a nemzetközi pénzügyi szervezetek ajánlásaira, és figyelembe vették a nemzetközi tapasztalatokat. Ennek köszönhetően az adóbevételek rövid időn belül meghaladták az átalakulás kezdete előtti szintet. Az 1990-es évek közepe óta pedig mindhárom ország adópolitikáját alapvetően a középtávú cél, az Európai Unióhoz való csatlakozás alakította.

A gyorsan öregedő társadalom azonban valamennyi balti állam számára új kihívásokat jelent. Rengeteg tennivaló lesz a jelenleg működő szociális ellátó rendszerek reformjával, az pedig már most látszik, hogy a nyugdíj finanszírozásának jelenlegi helyzete hosszú távon nem tartható fent. Mindez azonban már a rendszerváltás második szakaszának fő kérdései közé tartozik.

5. Liberalizálás

Az újonnan létrejött államalakulatok első igazi próbaköve az árak liberalizálása volt. A folyamat már a nyolcvanas évek végén megindult, de igazán 1990–92 között gyorsult fel, komoly társadalmi feszültségeket okozva. Litvániában kilenc hónappal a megválasztása után, 1991 januárjában lemondott az első szabadon választott kormányfő, mert a parlament nem szavazta meg az árliberalizációs intézkedéseket. Az árak liberalizálása mindhárom országban hasonló gyorsasággal zajlott le, és 1992-re többnyire be is fejeződött. Az is igaz azonban, hogy az energiaárak, bizonyos közszolgáltatások és a lakbérek területén még várni kellett a piaci árak átvételére.

A balti országoknak fontos jellemzője volt a bezártság, a kimaradás a világgazdaságból. Az 1980-as évek végén a balti államok exportjának csak körülbelül 5 százaléka irányult a Szovjetunió kívülré. Világosan látszott, hogy a gazdaságpolitikának a nemzeti gazdaságok Oroszországtól való függetlenítésére kell elsősorban koncentrálnia. Ezt mindhárom ország helyesen fel is ismerte, az elszakadás azonban sokszerűen

zajlott, pedig sok esetben a folyamatos, lassúbb ütemű távolodás enyhíthette volna az átmeneti nehézségeket (*Savchenko 2000*). A kereskedelem liberalizálásában is Észtország szolgált mintául, 1992-re külkereskedelmi forgalmának csak mindössze harmadát adták a volt Szovjetunió utódállamaival folytatott kereskedelmi kapcsolatok. A gyors alkalmazkodást jelzi, hogy helyére az Európai Unió tagállamai léptek, legfontosabb kereskedelmi partnere pedig Finnország lett. Az oroszországi függőséget nagymértékben enyhítette, hogy Észtország a szükségleteinek több mint felét fedező kőolajkészletekkel rendelkezik. Az olajimportban pedig a kezdetektől igyekeztek Észak-Európa súlyát növelni. Észtországban, 1993-ban megszüntették az összes vámtarifát, 1994 januárjában pedig eltörölték a nem vámjellegű kereskedelmi korlátozásokat is. Ezzel Észtország vált a világ egyik legliberalisabb külkereskedelmi rendszerrel rendelkező államává (*Simon 2003:907*). 2001-ben az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom Észtországban 5400 amerikai dollár volt, ami jelentősen meghaladja Litvánia (1825 USD) és Lettország (1485 USD) forgalmát (*KSH 2003:567*).

Észtországgal ellentétben, Lettországban és Litvániában a gyors liberalizálás helyett 1993-ig a hazai ipart védő vámok bevezetésében látták a siker receptjét. Mindez a vámok 15-30 százalékos szintjének bevezetését jelentette.

6. Privatizáció

A három balti ország különböző megközelítéssel látott hozzá az állami vállalatok privatizációjához. A legsikeresebbnek ezen a területen is Észtország bizonyult, ahol 1995-re csaknem az összes állami tulajdonban lévő kis- és középvállalatot magánkézbe adták. Ezzel párhuzamosan 1993-tól már a nagyvállalatok is sorra kerültek, és az OECD értékelése szerint 1998-ra nagyjából be is befejeződött a privatizáció (*OECD 2000:31*). Valójában az igazán érdekes szakasz ekkor kezdődött, hiszen 2000-ben privatizálták az erőműveket, sőt az észti vasúttársaság többségi tulajdoni hányadát is. Észtországban a privatizáció sikerét jelentősen segítette, hogy a privatizációt ellenző politikai erők nem tudtak megerősödni. Igazi lökést a magánosításnak az 1992 novemberében hatályba lépett csódtörvény jelentett, ami a gyakorlatban a vállalatok számára szűk mozgásteret adva a gyors privatizáció vagy a felszámolás közötti választást jelentette. A felszámolás rémképe erős stratégiai partner keresésére ösztönözte a cégeket, ami az elégtelen hazai tőke híján a külföldi stratégiai befektetők megjelenését segítette. A csódtörvény életbe lépése előtt csak kisvállalatok kerültek magántulajdonba, a tőkeerős külföldi befektetők megjelenésével azonban a magánosítás folyamata felgyorsult, sőt megélnékültek a zöldmezős beruházások is. A privatizáció társadalmi elfogadottságát segítette, hogy a készpénzes magánosítással párhuzamosan zajlott a kuponos privatizáció, amelynek keretében az alkalmazottak ledolgozott éveik után kuponokat kaptak. Ezeket lakásaik, földjeik megvásárlására fordíthattak.

A lettországi privatizáció sok tekintetben hasonlít az észtországra, az átalakulás üteme azonban jóval lassúbb volt. Kezdetben, még a privatizálandó vagyon korlátozására, szigorú előírások voltak érvényben (*Dreifelds 1996:123–124*). Kizárólag készpénzért lehetett ekkor vásárolni, s csak azoknak, akik legalább 16 éve Lettországban éltek. Hamar felismerték, hogy ilyen feltételek mellett nem lehet új, innovatív tőkét bevonni az elavult gazdaságba, ezért már 1992-ben enyhítettek a feltételeken. A privatizációs ügynökség 1994. tavaszi felállítása után a tömeges privatizációval szemben a nagyvállal-

tok értékesítésekor az egyenkénti eladást hajtották végre, mindvégig ügyelve arra, hogy lehetőleg csak stratégiai befektetők szerezhessenek irányító részesedést. 1994 után már Lettországból is egymás után kerültek külföldi tulajdonba az állami vállalatok. A kis- és közepes vállalatok esetében azonban a vagyoni jelentős része dolgozói résztulajdonba került, mellette Észtországhoz hasonlóan jelentős tulajdonhányadhoz jutottak a vállalatvezetők is.

A litvániai privatizáció nagymértékben különbözik a másik két országtól. Itt kezdetben a kuponos privatizáció keretében szándékozták magánkézbe juttatni az állami vállalatokat. Litvániában a privatizáció 1991-es megindulása utáni négy évben az állami vállalatok vagyoni értékének alig egyharmada került magánkézbe, mert a lakosság a kapott kuponokat, csakúgy, mint Észtországból, elsősorban lakása és földje megvásárlására fordította. A privatizáció során dolgozói kézbe került vállalati részesedést megtestesítő vagyoni hányad Litvániában volt a legkisebb. A készpénzes privatizáció 1995-ös megindulása sem volt sikertörténet kezdetben, mert ekkorra a vállalatok annyira kilátástalan helyzetbe kerültek, hogy semmilyen befektetői érdeklődés nem mutatkozott. A gazdasági vezetők ekkor még úgy gondolkodtak, hogy a privatizációt meg kell előznie a vállalatok állami reorganizációjának. Igazi áttörést csak az hozott, amikor 1997–98-ban nemzetközi tender keretében eladásra ajánlották a nagy stratégiai fontosságú állami vállalatokat. Az Állami Vagyonalap 1998-as megalapítása után a privatizáció a másik két balti ország mintájára folytatódott, ami a gyakorlatban a privatizáció felgyorsulását és az átláthatóbb viszonyok megerősítését jelentette. A nemzetközi vállalatok észlelték a kedvező változásokat, ennek köszönhetően 1995 és 1999 között a külföldi közvetlen működőtőke-befektetések állománya évente megduplázódott (*Heenan – Lamontagne 1999:37*).

Összességében a balti államok példája is megerősíti, hogy nem a privatizáció módja, formája a lényeges, hanem az, hogy előbb-utóbb olyan szabályozó környezet alakuljon ki, amely nem gátolja, hogy a tulajdon végül a további befektetésekre képes és arra hajló erő tulajdonában koncentrálódhasson. Természetesen mindez legtöbbször a hazai tőke hiányában végül az állami vagyoni jelentős részének külföldi kézbe kerülését jelenti. A siker további feltétele a (*corporate governance*) átalakítása (*Csaba 2002:283*), hiszen ettől fogják a korábbinál sikeresebben, vagy kevésbé sikeresen kombinálni a termelési tényezőket.

A privatizációval a tulajdonviszonyok újrendeződése azonban nem állt meg. Az ezredforduló fontos változása elsősorban a tulajdoni koncentráció erősödése volt, melynek tipikus példája a dolgozói részesedések menedzseri tulajdonba kerülésének felgyorsulása. A jelen feladatai közé tartozik ezeknek a hazai tulajdonú kisebb vállalatoknak a segítése, hogy kiaknázhassák a nagy, tőkeerős nemzetközi vállalatokkal való együttműködés lehetőségeit. A sikerhez elengedhetetlen a hozzáférés segítése az információs társadalom alapjául szolgáló tudáshoz, mely az oktatásba, az emberi tőkébe történő beruházás növelésén keresztül érhető el.

A balti államok erős tőkevonzó képessége is bizonyítja, hogy a világgazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában leértékelődik az ország méretének, belső piacának jelentősége, vagyis a kis országok helyzeti hátránya csökken (*Kiss 2003*). Ugyanakkor a szűk belső piacból fakadó exportorientációs kényszer következtében sokkal inkább rászorulnak arra, hogy betartsák a világpiacon játékszabályokat, és megőrizték jó hírüket, ezáltal fenntartva a külföldi működőtőke érdeklődését. Ezt elsőként Észtországhoz ismer-

te fel, ahol a csődtörvény 1992-es életbelépésével egyidejűleg megszüntették azokat az előnyöket, melyeket a vállalati dolgozók korábban a privatizáció során élvezhettek. (A vállalati dolgozóknak juttatott előnyök korai visszavonásában közrejátszott az is, hogy sok ipari vállalatban a munkások és a vezetők nagy része orosz származású volt.) Ezt követően már teljesen egyenlő esélyekkel pályázhattak a külföldi és a belföldi vásárlók. Abban, hogy az észtországi privatizáció a legsikeresebb, szerepe volt a politikai biztonságban is: az egymást váltó kormányok gazdaságpolitikáikban mindvégig ugyanazokat a célokat követték, a liberalizáció és a nyugat felé fordulás jegyében (*Tiba 2001*). Mindez a statisztikákból is jól látszik, hiszen a kilencvenes évek közepéig Észtország vonzotta a legtöbb tőkét a régióban.

7. A pénzügyi rendszer reformja

Mindhárom balti ország az univerzális bankmodellt választotta. Ez jelentős mértékben segítette a bankokat abban, hogy a pénzügyi rendszer domináns szervezeteivé váljanak. A kétszintű bankrendszer szervezeti kiépítése, mint az a fent leírtakból is látszik nagyon bizonytalan környezetben, a jogi háttér kialakítását megelőzően indult. A szovjet időkből örökölt bankokat részvénytársaságokká alakították, és sorra alakultak az új hitelintézetek. Új bank alapításakor a piacra lépési korlátok gyakorlatilag nem léteztek, emellett hiányzott a felügyeleti ellenőrzés is. Mindezeknek köszönhetően rengeteg új pénzintézet alakult, a legtöbb Lettországbán, ahol 1991–92-ben 50 új bank kapott működési engedélyt.

A balti országok bankprivatizációja tipikus példa arra, hogy mi történik, ha a szervezeti változások megelőzik az intézményi változásokat. Bizonyítékul szolgál arra, hogy a magántulajdon önmagában, a megfelelő intézményrendszer kiépítése nélkül nem tudja hatékonyan szolgálni a piacgazdaságot. (Litvániában továbbra is jelentős maradt a bankszektoron belül az állami tulajdon aránya.) Amint az sejthető volt, nem kellett sokáig várni az első bankcsődre, amelyre elsőként Észtországban került sor 1992-ben. A csődökhöz vezető fő ok a többi átalakuló országhoz hasonlóan a rossz hitelek rendkívül magas aránya volt, ami sok esetben hibás vezetői döntésekkel és a kockázatkezelés legalapvetőbb elemeinek figyelmen kívül hagyásával párosult. Többször előfordult csalás, szándékos csődbevitel is, melynek legkézenfekvőbb módszere az volt, hogy a tulajdonosoknak, vagy azok kapcsolt vállalkozásainak a banki tulajdoni hányadukat sokszorosán meghaladó hiteleket nyújtottak. A legnagyobb problémát azonban nem ezeknek az életképtelen szervezeteknek a bukása okozta, sőt nem is a költségvetést ért közvetlen és közvetett bevételkiesés és költségnövekedés. A legnagyobb gond a bankrendszer iránti bizalmatlanság kialakulása volt. Mindez egyrészt visszavetette a gazdaságban megindult monetizálási folyamatot, másrészt gyengítette a saját valuta iránti bizalmat; sok belföldön működő vállalat ismét dollárelszámolásra tért át. Összességében elmondható, hogy veszélybe került a stabilizálás folyamatának lényege, a működőképes pénz helyreállítása (*Bara – Szabó 2001:343*).

Észelve a kibontakozó bizalmatlansági válságot Észtországban már 1992–93-ban szigorították a bankok felügyeleti rendszerét, nem sikerült azonban elkerülni az újabb csőd hullámot, amely 1994-ben teljessé vált ki. Míg az 1992-es csőd terheinek nagy részét maguk a betétesek viselték, 1994-ben már visszafizették a betéteket, a veszteségeket teljes egészében az államra hárítva. Számviteli előírásokat vezettek be, szigorították a cél-

tartalék-képzési szabályokat, és korlátozták az új működési engedélyek kiadását. Az új banktörvényben jelentősen növelték a tőkekövetelményeket, előírták, hogy a pénzügyi beszámolókat a nemzetközi számviteli sztenderdek szerint kell elkészíteni és auditáltatni a nagy nemzetközi könyvvizsgáló cégek egyikével. A helyzet 1995 végére konszolidálódott, az ország túljutott a válságon.

Lettorszáiban és Litvániában a bankrendszer problémái akkor zúdultak elemi erővel a kibontakozóban lévő gazdaságra, amikor Észtországban már a rendeződés jelei mutatkoztak. Mindez azt jelenti, hogy a gazdaság irányítói úgy figyelhették az észtországi eseményeket, hogy náluk még csak ketyegett a bomba. Ezeknek a tapasztalatoknak is köszönhető, hogy ekkor már Litvániában az észtországihoz képest meglehetősen szigorú szabályozás volt érvényben, kötelező adósminősítéssel és szigorú hitelkockázati, céltartalékolási előírásokkal. Ugyanakkor sem a nemzetközi számviteli előírások használata, sem a pénzügyi beszámolók külföldi könyvvizsgálóval való elfogadtatása nem volt előírás, de az észtországi tapasztalatok miatt a gyakorlatban mégis valamennyi bank nemzetközi könyvvizsgáló céggel auditáltatta mérlegét. Litvániával ellentétben, Lettorszáiban már 1993 végétől jogszabály rendelkezett a külföldi könyvvizsgáló igénybevételének szükségességéről. Mindezen próbálkozások ellenére az 1995-ben kezdődő és egészen 1998-ig elhúzódó csődhullám sem Litvániát, sem Lettországot nem kerülte el.

Észtországba tehát nagyon korán, a pénzügyi intézményrendszer alapjainak kiépülése előtt érkezett a csőd, míg Lettorszáiban és Litvániában a felemásan, hiányosan működtetett intézményrendszerrel próbálták megátolni a bankrendszer válságát, ami természetesen nem sikerülhetett. Összefoglalva a bankrendszer konszolidációjának baltikumi tapasztalatait, felmerül a kérdés, hogy a pénzügyi közvetítőrendszer összeomlása elkerülhető lett volna-e egyáltalán. A válasz két oldalról közelíthető meg.

1. Utólag a tapasztalatok birtokában vizsgálva a kérdést (beleértve a többi kelet-európai országban szerzett tapasztalatokat is) a válasz az, hogy a bankrendszer válsága elkerülhetetlen volt. Valamennyi átalakuló gazdaság bankrendszere válságba került, mert az átalakulás gyorsasága miatt nem alakulhattak ki azok az intézményi feltételek, amelyek a szovjet rendszer sajátosságai miatt korábban eleve szükségtelenek voltak. Másrészt a továbbgörgetett, örökölt hitelek olyan problémát jelentettek, amitől már az induláskor meg kellett volna szabadítani az újonnan kialakuló bankrendszert. A hatalmas terhek ebben a forgatókönyvben azonnal és nem utóbb, a bankkonszolidációkor hárultak volna a költségvetésre.

2. Elméleti szinten megközelítve a kérdést a válasz igen, a bankrendszer válsága elkerülhető lett volna, ha a megfelelő intézményi háttér időben kiépül. A bankrendszer válsága elkerülhető lett volna, maga a válság azonban semmiképpen, hiszen az átalakulásba kódoltan létezett. Nyugat-európai szintű intézményrendszerrel a válság nem a bankrendszert érintette volna, hanem a gazdaság más területét, elsősorban a vállalati szférát, tovább mélyítve az egyébként is nagy transzformációs visszaesést (Kornai 1993). A kérdés az, hogy melyik útnak kisebb a társadalmi költsége. Ennek megválaszolása azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein.

8. Társadalmi átalakulás

A rendszerváltozás első szakasza összetett, egymásra épülő és korábban soha nem látott példa a társadalmi-gazdasági átalakulására. Az elemzők többnyire a gazdasági változásokra összpontosítanak, bemutatva a kiinduló helyzetet és azt, hogy sikerült-e eljutni a kívánatos állapotba, s ha igen, akkor mindez minek köszönhető. A gazdasági elemzések is a fentiekben részletezett stabilizációs és deregulációs intézkedések vizsgálatára koncentrálnak, sokszor teljesen háttérbe szorítva a vele párhuzamosan zajló társadalmi változásokat.

A balti államok, de különösen Észtország a stabilizálás, liberalizálás, privatizáció folyamatában alapvetően a liberális értékek mentén haladt. A rendszerváltozás gazdasági oldalról az összeomlás, társadalmi oldalról pedig a szabadság iránti alapvető igény miatt volt elkerülhetetlen. Ez utóbbi területen azonban máig ható, az európai polgárosodással össze nem egyeztethető, anomáliák figyelhetők meg. Úgy tűnik, a balti államokra igaznak bizonyul Dahrendorf sokat vitatott kijelentése, mely szerint 6 hónap a politikai, 6 év a gazdasági átmenet és 60 év a demokratikus politikai kultúra kialakulása. Mint a bevezetőben utaltam rá Lettországon és Észtországon jelentős a betelepítettek aránya. A függetlenné váláskor már látható volt, hogy az etnikai feszültségek minden korábbinál nagyobb erővel törnek majd felszínre (*Smith et al. 2002*). A nehézipar összeomlásával párhuzamosan a munkanélküliek között az átlagot jóval meghaladta az oroszajkúak aránya, akik még a privatizációból is többnyire kiszorultak, ráadásul még állampolgárságot és ebből kifolyólag választójogot sem kaptak. Egyes elemzők (*Lauristin – Vihalemm 1997:111*) az orosz kisebbség helyzetének megoldatlanságát sokkal nagyobb problémának értékelik, mint a rendszerváltozás első éveiben a tömeges munkanélküliség és a reálbérek drasztikus csökkenése okozta társadalmi sokkot. Az ő érveiket támasztja alá, hogy míg a transzformációs visszaesés okozta társadalmi feszültségek a gazdaság fejlődésével párhuzamosan enyhülnek, addig a kisebbségi probléma feloldása akár évtizedekig is elhúzódhat.

9. Összefoglalás

Észtország az 1990-es évek közepére, míg Lettország és Litvánia az elhúzódó bankkonszolidáció miatt csak 1997–98-ra oldotta meg a rendszerváltozás első szakaszának követelményeit, túljutva a transzformációs visszaesésen és kiépítve a pénzügyi közvetítő-rendszer alapjait.

A rendszerváltozás első szakaszának sikeres véghezvitele a fenntartható fejlődés megalapozását jelenti, és elengedhetetlen a sikeres folytatáshoz. Azon országok, amelyek nem voltak a balti államokhoz hasonlóan következetesek a piacgazdaság alapvető intézményeinek kiépítésében és működtetésében, máig tartó lemaradással küzdenek. Mint láttuk a három ország közül is kiemelkedik Észtország, amelyet gazdasági szempontból az átalakulás legsikeresebbjeként szoktak emlegetni. Az észt kormányok a maximális liberalizálás politikáját követték, ezért a balti államok közül ők szembesültek elsőként minden olyan válsághelyzettel, ami előbb-utóbb elérte a másik két országot is. Észtország esetében azonban nem szabad elfelejteni azt a tény, hogy a rendszerváltozás kezdetekor ez az állam volt a legfejlettebb, és az induló pozíció nagymértékben befolyásolja a felzárkózás sikerességét és sebességét. (A gazdasági növekedés és a fejlett-

ség paradoxonáról írt cikkében Hüttl – Surányi – Vita (1998) elsősorban az öröklött humántőke szerepét emeli ki.) Észtország előnye azonban csak lépéselőny, hiszen a reformok eredményeképpen Lettorszáiban és Litvániában is adottak a feltételek a sikeres folytatáshoz. A siker a rendszerváltás második szakaszának, valamint az információs társadalom kihívásaihoz való alkalmazkodásnak a függvénye. Ezen elsősorban az oktatás, az infrastruktúra, a nyugdíjrendszer és az egészségügy átalakítását, valamint a működőtőke beáramlásának segítését célzó tiszta, átlátható gazdasági viszonyok kialakítását kell érteni.

A balti államok példája is mutatja, hogy a tartós növekedési pályára állt gazdaságokat, még az 1998-as orosz válsághoz hasonló mély megrázkódtatás sem tudja visszarántani a múltba. Bár a visszaesés jelentős volt, a talpraállás gyorsasága és a napjainkig tartó (2002-ben, valamennyi országban 6 százalék körüli) növekedés a sikeres átalakulás bizonyítéka.

A balti országok az első szakasz eredményeként a világpiacra és a regionális együttműködésre nyitott exportorientált országokká váltak, magas gazdasági növekedést mutatva. A tartós gazdasági növekedés a felzárkózásnak azonban csak az egyik eleme. Nem lehetséges ugyanis modernizáció a gazdaság makro- és mikrorendszerének strukturális átalakulása, a technikai fejlődés és az ország nemzetközi versenyképességének erősítése nélkül (Kiss 2001). Önmagukban a gazdasági mutatók javulása még nem jelent modernizációt, legfeljebb csak az arra való képesség lehetőségét. A gazdasági növekedést úgy kell megvalósítani, hogy ne veszélyeztesse a gazdasági stabilitást, s mind társadalmi, mind pedig ökológiai szempontból hosszú távon is fenntartható legyen.

Hivatkozások

- Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.) (2001): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. 9. fejezet. Aula Kiadó, Budapest.
- Csaba László (2002): *Az átalakulás fejlődésmélete*. Közgazdasági Szemle, 4. sz. 273–291. o.
- Dreifelds, Juris (1996): *Latvia in transition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heenan, Patrick – Lamontage, Monique (1999): *The Central and Eastern Europe Handbook*. Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago.
- Hüttl Antónia – Surányi Bálint – Vita László (1998): *A gazdasági növekedés és a fejlettség paradoxona a kelet-közép-európai átmenetben*. Közgazdasági Szemle, 11. sz. 973–988.
- IMF (2003a): *Republic of Lithuania: 2003 Article IV Consultation – Staff Report*. 2003. szeptember.
- IMF (2003b): *IMF Working Paper, Reforming Tax Systems: Experience of the Baltics, Russia, and Other Countries of the Former Soviet Union*. European II Department, 2003. szeptember.
- Inotai András (2003): *A kibővülő Európai Unió és Magyarország*. Allianz Hungária Stratégiai Dialógus Füzetek I–II. 8–88.
- Kiss Judit (2001): *Modernizációs utak tanulságai*. Kihívások, 140. sz. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Kornai János (1993): *Transzformációs visszaesés*. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 569–599.
- KSH (2003): *Magyar statisztikai évkönyv. 2002*. KSH, Budapest.
- Lauristin, Marju – Vihalemm, Peeter (1997): *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives of the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu University Press, Tartu.
- OECD (2000): *OECD Economic Surveys: Baltic States: a regional economic assesment*. Paris.
- Savchenko, Andrew (2000): *Rationality, Nationalism and Post-Communist Market Transformations*. Ashgate, Aldershot.
- Simon György ifj. (2003): *Az észt gazdaság*. Statisztikai Szemle, 10. sz. 891–913.
- Smith, J. Davis – Pabriks, Artis – Purs, Aldis – Lane, Thomas (2002): *The Baltic States*. TJI International, Padstrow.

Stiglitz, Joseph (2003): *Azt tedd, amit Amerika tett, ne azt, amit mond!* Világgazdaság, 35. évf. 214. sz. (A *Project Syndicate* 2003 októberi számában megjelent *Do What We Did, Not What We Say* című cikk fordítása.) Tiba Zoltán (2001): *Az észet felzárkózási út.* Kihívások, 148. sz. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.